

कृषी विस्तार : जोखीम व्यवस्थापनाचे एक साधन

एखंडे योगेश सुदाम

रायकर शशांक सुरेश

आचार्य पदवी विद्यार्थी

विस्तार शिक्षण विभाग

डॉ. बाळासाहेब सावंत कोंकण कृषी विद्यापीठ, दापोली

कृषी क्षेत्रातील शेतकरी आणि इतर भागधारक अनेक जोखमीच्या घटनांचा साक्षीदार आहेत. या शेतीच्या जोखमीचा धोका टाळणे फार कठीण आहे. विविध हवामान, भौगोलिक व बाजारपेठेसंबंधित चलांवर शेतीची महत्वपूर्ण अवलंबित्व हे एक प्रमुख कारण आहे. शेतीत गुंतलेल्या सर्व वैविध्यपूर्ण जोखमीमुळे शेतकरी भारावून जातो आणि बऱ्याचदा तो आपल्या व्यवसायातील तोटा सहन करतो. म्हणूनच, शेतकरी, प्रशासक, विस्तार एजंटानी या जोखमीचे योग्यप्रकारे परीक्षण करणे आणि योग्य निर्णय घेणे आणि जोखीम कमी करण्याचे उपाय करणे फार महत्वाचे आहे. तात्त्विकदृष्ट्या, जोखीम व्यवस्थापनाच्या मूलभूत क्षेत्रात बऱ्याच पद्धती आणि मॉडेल्स आहेत ज्या कृषी क्षेत्रात उपयुक्त ठरू शकतात. तथापि, त्यांच्या शेत वापरामध्ये कृषी क्षेत्रात या मॉडेल्सला अनुकूल करण्यात काही मर्यादा आहेत. पुढे, संशोधक आणि धोरणकर्ते अनेक जोखीम व्यवस्थापित करण्यासाठी शेतकऱ्यांना मदत करण्यासाठी विविध उपाय घेऊन येत आहेत परंतु या उपाययोजनांच्या संवर्धनास एक प्रभावी माध्यम आवश्यक आहे.

या संदर्भात, ही तफावत दूर करण्यात आणि शेतकरी आणि इतर भागधारकांना या जोखीमांचे व्यवस्थापन करण्यास मदत करण्यासाठी कृषी विस्तार महत्वपूर्ण भूमिका बजावू शकते. उदाहरणार्थ: विस्तार हवामान बदलांविषयी माहिती प्रभावीपणे प्रसारित करू शकते, अशा तंत्रज्ञानास चालना देऊ शकते ज्यामुळे शेतकऱ्यांना शेतीतून आणि शेतीबाहेरील विविध जोखीम कमी करण्यास मदत करता येईल.

शेतीत जोखमीचे प्रकार:

- उत्पादन जोखीम: उदा. हवामान बदल, रोग, कीड, कामगार टंचाई, इनपुट इ.
- किंमत जोखीम - उदा. किंमत बदल,
- आपत्ती जोखीम - उदा. पूर, दुष्काळ, नैसर्गिक आपत्ती, साथीचे रोग इ.
- तांत्रिक जोखीम - उदा. नवीन तंत्रज्ञान, नवकल्पना आणि पद्धतींच्या अनुकूलतेमुळे होण्याचा धोका.

जोखीमच्या प्रकारांवर अवलंबून, संबंधित जोखीम व्यवस्थापन धोरणे पॉलिसी निर्मात्यांद्वारे तयार केली जातात. सध्या, देशात तीन धोरणांशी संबंधित उपक्रम कार्यरत आहेत:

- शेत उपक्रम: उदा. पत प्रवेश, इनपुट सबसिडी आणि आपत्ती निवारण

- अप्रत्यक्ष पुढाकार: पीक आणि पशुधन विमा यंत्रणा
- किंमत किंवा उत्पन्नाच्या जोखमी कमी करण्यासाठी पुढाकार: किमान आधारभूत किंमती, शेत उत्पन्न विमा, किंमत स्थिरीकरण निधी, वस्तू बाजार, करार शेती-विपणन इ.

कृषी विस्तार जोखीम कमी करण्यासाठी कसा व्यवहार करते?

योग्य वेळी योग्य माहिती देणे ही कृषी संचालनांमध्ये धोका टाळण्याचा संभाव्य मार्ग आहे. शेतीमधील अलिकडील विकासाविषयी आणि जोखीम कमी करण्याबद्दल शेतकऱ्यांना माहिती नसल्याने नेहमीच तोटा सहन करावा लागतो. जेव्हा माहिती तज्ञांनी विकसित केली असेल (उदा: हवामानाचा अंदाज, बाजारभाव इ.) संदर्भ समजून घेण्यासाठी आणि माहिती प्रसारित करण्यासाठी विस्तार एजंटची आवश्यकता असते. एकदा ही माहिती शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचल्यास ते धोके दूर करण्यासाठी सावधगिरी बाळगू शकतात. म्हणूनच, माहिती प्रसारात कृषी विस्ताराची भूमिका मोठी भूमिका बजावते.

शेतीत अंतिम उत्पादनांची मात्रा आणि गुणवत्ता वापरल्या जाणाऱ्या इनपुटवर अवलंबून असते. शेतीत वेळेवर बियाणे, खते, कीटकनाशके, शेती यंत्रे, शेती अवजारे, इत्यादींचा पुरवठा ही प्रमुख भूमिका बजावते कारण जर एकदा हंगाम गमावला तर शेतकरी चांगले उत्पन्न घेऊ शकत नाही. कृषी विस्तार एजंट शेतकऱ्यांना त्यांनी वापरत असलेल्या इनपुटची गुणवत्ता जागरूकता वाढविण्यास मदत करू शकतात.

सर्व नवकल्पनांमध्ये अनिश्चिततेचे घटक असतात आणि म्हणूनच शेतीमध्ये नवकल्पना स्वीकारणे ही एक मोठी जोखीम असते. कारण नवकल्पना कधीकधी यश मिळवतात आणि कधीकधी अयशस्वी ठरतात. म्हणूनच, शेतकरी नवकल्पनांचा अवलंब करण्यास तयार नाहीत. यामुळे कोणत्याही नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्याच्या दरात फरक आहे. अधिक संशयवादी शेतात शेवटी तंत्रज्ञान घेतात, नाविन्यपूर्ण शेतात जेवढे चांगले तंत्रज्ञान मिळते तितके मिळणार नाही. परंतु जेव्हा नवकल्पना योग्यरित्या पोहोचल्या आणि समजल्या गेल्या की शेतकरी त्यास स्वीकारू लागतील. कृषी विस्तार यंत्रणा शेतीतील जोखीमपासून मुक्त होण्यासाठी नवकल्पनांचा अवलंब करण्यास तसेच अभिव्यक्त करण्यात शेतकऱ्यांना मदत करते.

गेल्या दशकापासून जेव्हा ऑनलाइन बाजारपेठ सुरू केली गेली तेव्हापासून कृषी विपणनामधील ठिकाणांची उपयुक्तता बदलली आहे. ई-विपणन पोर्टलमधील सर्व व्यापाराच्या पद्धती समजून घेण्यासाठी शेतकरी इतका शिक्षित नाहीत. या प्रकरणात, विस्तार एजंट ई-मार्केटमधील व्यापार प्रक्रियेबद्दल प्रशिक्षण घेऊ शकते. (उदा: ई-नाम, ई-मंडी, ई-चौपाल इ.) जे शेतकऱ्यांना जोखीम कमी करण्यास मदत करते.

तंत्रज्ञानामध्ये उत्पादन तंत्रज्ञान, प्रक्रिया तंत्रज्ञान, विपणन तंत्रज्ञान आणि आयसीटी तंत्रज्ञान इत्यादींचा समावेश आहे. उदाहरणार्थ: हवामानातील बदलामुळे शेतीत मोठा धोका आहे. म्हणूनच, कृषी शास्त्रज्ञांनी हवामान बदलासाठी अनेक तंत्रज्ञान विकसित केले आहेत जसे की दुष्काळ सहन करणारी वाण, अल्प कालावधीचे वाण, इत्यादी: जेव्हा ही तंत्रज्ञान विस्तार एजंटंकडून शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचवली जाते तेव्हा शेतकऱ्यांना फायदा होईल. तशाच प्रकारे इतर तंत्रज्ञानाने विस्तार एजंटंकडून शेतकऱ्यांच्या कल्याणासाठी संवाद साधला जाऊ शकतो.

कृषी सेवांमध्ये क्रेडिट सेवा, इनपुट वितरण सेवा, सल्ला सेवा इत्यादींचा समावेश आहे; कृषी विस्तार यंत्रणा

नेहमीच शासकीय संस्था आणि खासगी संस्थांमार्फत शेतकऱ्यांसाठी चांगल्या सेवा देण्यावर भर देते.

शेतीतील जोखीम कमी करण्यासाठी उपायपद्धती:

- जोखीम कमी करण्यासाठी संबद्ध विस्ताराची भूमिका: हे विभाग कृषी क्षेत्राशी संबंधित विस्तारातील कृती शेतकऱ्यांना जोखीम कमी करण्यात कशी मदत करते याविषयी चर्चा करते. जोखीम कमी करण्यासाठी शेतीमध्ये वैविध्यपूर्णतेसह पशुसंवर्धन आदींचा वाटा महत्त्वाचा आहे. शेती, पशुसंवर्धन, मत्स्यपालन, कुक्कुट पालन इत्यादींचे चांगले ज्ञान असलेले विस्तारक एजंट हे शेतकऱ्यांना उद्योजकांच्या विविधतेबद्दल सूचित करण्यासाठी अधिक सुसज्ज आहेत.
- शेती विपणनातील जोखीम कमी करण्यासाठी बाजार-नेतृत्वाखालील विस्तार दृष्टीकोन: हे विभाग विस्तार अधिकाऱ्यांना विपणन धोरण, ऑनलाइन व्यापार, उत्पादक-ग्राहक संपर्क इत्यादींशी संबंधित असलेल्यांना मदत करण्यासाठी सुसज्ज होण्यास मदत करते, जर एकदा शेतकरी विपणन बुद्धिमत्तेशी परिचित झाला, तर शेतकऱ्यांना त्यांचे उत्पादन बाजारात विकण्याचा सल्ला दिला जाऊ शकतो जिथे ते इच्छुक असतात आणि कोणत्याही मध्यस्थांच्या मदतीशिवाय ते त्यांचे उत्पादन विकू शकतात. विस्तार अधिकाऱ्यांच्या या धोरणामुळे कृतज्ञतापूर्वक शेतकऱ्यांना होणारा धोका कमी होईल.
- हवामानातील स्मार्ट शेतीला प्रोत्साहन देण्यासाठी विस्तारित धोरणे: हवामान बदल ही शेतीतील प्रत्येक भागधारकांना भेडसावत असलेली मोठी समस्या आहे. या हवामान बदलामुळे हवामान स्मार्ट शेती अस्तित्वात आली. म्हणूनच, हे विभाग शेतीमधील हवामान बदलांच्या दृष्टीकोनातून कमी होण्याच्या दृष्टीकोनातून व परिस्थितीशी जुळवून घेत आहे.
- ग्रामीण जीवनमान सुधारण्यासाठी शेतकरी उत्पादक संस्थांची भूमिका: शेतकऱ्यांचे नुकसान टाळण्यासाठी व त्यांचे संरक्षण करण्यासाठी शेतकरी उत्पादक संघटना हा ट्रेडिंग दृष्टीकोन आहे. हे विभाग एफपीओचा त्यांच्या फायद्यासाठी कसा उपयोग करू शकेल आणि एफपीओ शेतकऱ्यांना विपणनाची जोखीम कशी कमी करेल याबद्दल चर्चा करते.
- शेतीत जोखीम व्यवस्थापनासाठी महिला आणि महिला सशक्तीकरणाची भूमिका: हे विभाग लिंग संवेदनशीलतेचे व्यवहार करते. शेतीत महिलांची भूमिका अधिक आहे म्हणून शेतीतील जोखीमांवर मात करण्यासाठी सर्व नवीन विकसित तंत्रज्ञान आणि पद्धतींनी शेती स्त्रियांना सक्षम बनविणे आवश्यक आहे.

(संपर्क: +९१ ९३७०९३८७९७)

